

THE ATTITUDE AND BETRAYAL OF ARMENIANS TOWARDS AZERBAIJANIS IN THE WORKS OF JALIL MAMMADGULUZADE (BASED ON THE WORK "KAMANCHA")

Ali Aliyev¹

UDC: 821.512.162:323.1(479.24:479.25)

LBC: 83.3(5Aze):66.3(2Aze-Arm)

HoS: 78

DOI: 10.33864/2790-0037.2025.v6.i3.46-56

Keywords:

Catholicos,
Character,
Kamancha,
Strife,
Karapet,
Mughdisi Akop,
Baxish,
Grigor,
Mugush,
Khudayar bey,
Usta Zeynal,
Yuzbashi Qahraman,
Armenian-Muslim
strife,
"qimdatkhana"
(qimdatanots)

ABSTRACT

The Armenian-Muslim conflict has been continuing for centuries. In these confrontations, Muslims have always suffered heavy losses, massacres, and displacement mainly due to the cunning and cruelty of Armenians. With the direct support of their Russian and Persian allies, Armenians created countless hardships for Turks and Azerbaijanis. The betrayals, hypocrisy, deceit, cruelty, and treachery of Armenians have been widely reflected both in Azerbaijani oral folklore and in written literature. In this article, through the works of our classic writer Jalil Mammadguluzade, especially his work "Kamancha", the identity, character, and betrayal of Armenians are clearly revealed through the language of the Armenian characters. Anyone reading this article will find the answer to the question of who the Armenians are. Indeed, Armenians are portrayed as a thieving, malicious, envious, bloodthirsty, dishonorable, and devilish tribe, who since ancient times have been hostile toward Azerbaijanis and Turks, attempting to exterminate them, and constantly carrying out massacres and acts of terror.

¹ PhD in Philology,
Military Administration Institute; Baku, Azerbaijan
E-mail: a.aliyev@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-2884-1258>

To cite this article: Aliyev, A. [2025]. The Attitude and Betrayal of Armenians Towards Azerbaijanis in the Works of Jalil Mammadguluzade (Based on the Work "Kamancha"). *History of Science journal*, 6(3), pp.46-56.
<https://doi.org/10.33864/2790-0037.2025.v6.i3.46-56>

Article history:
Received: 30.03.2025
Accepted: 02.09.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI ERMƏNİ MÜNASİBƏTİ VƏ XƏYANƏTİ ("KAMANÇA" ƏSƏRİ ƏSASINDA)

Alı Aliyev¹

UOT: 821.512.162:323.1(479.24:479.25)

KBT: 83.3(5Aze):66.3(2Aze-Erm)

HoS: 78

DOI: 10.33864/2790-0037.2025.v6.i3.46-56

Açar sözlər:

Katalikos,
Xislət,
Kamança,
Dava,
Karapet,
Muğdisi Akop,
Baxış,
Qriqor,
Muğuş,
Xudayar bəy,
Usta Zeynal,
Yüzbaşı Qəhrəman,
erməni-müsəlman davası,
“qımdatxana”
(qımdatanots)

ANNOTASIYA

Erməni-müsəlman davası, münaqişəsi əsrlər boyu davam etməkdədir. Bu qarşıdurmalarda daim ermənilərin hiyləgərlik xisləti və qəddarlığı sayəsində müsəlmanlar daha çox sayda qırılmış əzab-əziyyətə, yurd itkisinə məruz qalmışlar. Bu işdə həmişə rus, fars havadarlarının birbaşa yardımı ilə türklərə, azərbaycanlılara məşəqqətlər yaratmışlar. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı xəyanətləri, riyakarlıqları, hiyləgərlikləri, amansızlıqları, dönüklükləri istər Azərbaycan Şifahi Xalq ədəbiyyatında, istərsə də yazılı ədəbiyyatda geniş formada öz əksini tapmışdır. Bu məqalədə klassik yazarımız Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində, xüsusən də “Kamança” əsərində erməni obrazının dili ilə o tayfanın kimliyi, hansı xislətə malik olması, xəyanəti açıq-aşkar öz əksini tapmışdır. Məqaləni oxuyan hər kəs ermənilərin kim olmasının cavabını tapmış olacaq. Bali, erməni xırsız, xəbis, paxıl, qaniçən, şərəfsiz, şeytan xislətli bir tayfadır, ta qədimdən azərbaycanlıya, türkcə qarşı düşmən mövqeyində olan, bizlərin kökünü kəsməyə çalışan, daim soyqırımlar, terrorlar törədən bir iyrənc məxluqdur erməni.

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Hərbi İdarəetmə İnstitutu; Bakı, Azərbaycan
E-mail: a.aliyev@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-2884-1258>

Məqaləyə istinad: Aliyev, A. [2025]. Cəlil Məmmədquluzadənin Əsərlərində Azərbaycanlılara Qarşı Erməni Münasibəti və Xəyanəti ("Kamança" Əsəri Əsasında). *History of Science jurnalı*, 6(3), səh.46-56.
<https://doi.org/10.33864/2790-0037.2025.v6.i3.46-56>

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

Məqalənin tarixçəsi:

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 30.03.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 01.05.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 02.09.2025

ОТНОШЕНИЕ И ПРЕДАТЕЛЬСТВО АРМЯН ПО ОТНОШЕНИЮ К АЗЕРБАЙДЖАНЦАМ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЖАЛИЛА МАМЕДГУЛУЗАДЕ (НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «КАМАНЧА»)

Алы Алыев¹

УДК: 821.512.162:323.1(479.24:479.25)

ББК: 83.3(5Азерб):66.3(2Азерб-Арм)

HoS: 78

DOI: 10.33864/2790-0037.2025.v6.i3.46-56

Ключевые слова:

Католикос,
Характер,
Каманча,
Ссора,
Карапет,
Мугдиси Акоп,
Бахыш,
Григор,
Мугуш,
Худояр-бек,
Уста Зейнал,
Юзбаши Гахраман,
армяно-мусульманская
распря,
«гымдатхана»
(гымдатаноц)

АННОТАЦИЯ

Армяно-мусульманский конфликт продолжается веками. В этих противостояниях мусульмане всегда подвергались массовым убийствам, страданиям и изгнаниям, главным образом из-за коварства и жестокости армян. При прямой поддержке русских и персов армяне постоянно создавали тяготы для турок и азербайджанцев. Предательства, лицемерие, хитрость, жестокость и вероломство армян нашли широкое отражение как в устном народном творчестве Азербайджана, так и в письменной литературе. В данной статье, на примере произведений классика Джагила Мамедгулузаде, особенно его пьесы «Каманча», через язык армянских персонажей ясно раскрываются их сущность, характер и предательство. Каждый читатель этой статьи найдёт ответ на вопрос, кто такие армяне. В произведении армяне изображены как вороватое, злое, завистливое, кровожадное, бесчестное и дьявольское племя, которое издавна занимало враждебную позицию по отношению к азербайджанцам и туркам, стремилось истребить их и постоянно совершало резни и террористические акты.

¹ Кандидат филологических наук,
Институт военного управления; Баку, Азербайджан
E-mail: a.aliyev@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-2884-1258>

Цитировать статью: Алыев, А. [2025]. Отношение и предательство армян по отношению к азербайджанцам в произведениях Джагила Мамедгулузаде (на основе произведения «Каманча»). *Журнал History of Science*, 6(3), с.46-56.
<https://doi.org/10.33864/2790-0037.2025.v6.i3.46-56>

История статьи:

Статья поступила в редакцию: 30.03.2025

Отправлена на доработку: 01.05.2025

Принята для печати: 02.09.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

1. Giriş

Erməni tayfalarının azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik siyasəti əsrlər boyu davam etməkdədir. İstər şifahi ədəbiyyatımızda, istərsə də yazılı ədəbiyyatda erməni xislətindən, erməni xəyanətindən bəhs edən ədəbi nümunələr xeylidir. İstənilən xalqın həyatında baş vermiş hadisələr, adət-ənənələr, təbiət hadisələri, faciələr xalqın yaddaşından tarixin yaddaşına köçürülür. O cümlədən, birgəyaşayışa məhkum olunmuş millətlərin, xalqların, tayfa və ya etnik qrupların bir-birlərinə olan münasibəti, müştərək ədəbiyyatı, mədəniyyəti, leksionu qarışıq formada, daha doğrusu qarşılıqlı inkişaf edir, birgəyaşayışın tərzinə çevrilir. Həmişə ermənilərdən söz düşəndə təəssüflənirəm ki, Allah niyə bizə belə mənfur düşməni qonşu edib.

Azərbaycan folklorunda ulularımızın xalqımıza qarşı erməni nankorluğu, erməni xəyanəti haqqında söylədikləri bayatılar, deyimlər, atalar sözləri boldur. Məsələn "Erməni ilə dost oldunsa, fürsəti əldən vermə", "Atın kolasına, itin tulasına, erməni balasına etibar yoxdur". "Ermənidən katda hansı vilayətdədi, eşşəyi damda, qoduğu şikayətdədi?".

El ağsaqqalı Abdulla kişi babası Səfəoğlu Alıdan eşitdiyi bir bayatını daim söyləyirdi:

*Mərd adamda qəsd olmaz,
Ayaq gəlib dəst* olmaz,
Canavardan ev iti,
Ermənidən dost olmaz!*

*Dəst: Əl.

Belə nümunələr folklorumuzda yüzlərlədir. Erməni-müsəlman məsələsi klassik, istərsə də müasir ədəbiyyatda da əksini tapmışdır. Klassik yazıçılarımızdan M. F. Axundzadənin "Hacı Qara", N. Nərimanovun "Bahadır və Sona", C. Cəbbarlının "1905-ci il" əsərlərində, Üzeyir Hacıbəylinin "Ordan-burdan" felyetonu, "Yazıq ermənilər", "Genə yazıq ermənilər", "Biz hamımız Qafqazlı balalarıyıq", "Bir tədbir lazımdı, ya yox" məqalələrində, "Məktəb məsələsi" və "F. A. Cənabları" felyetonunda, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin "İki od arasında" romanında, C. Məmmədquluzadənin "Danabəş kəndinin əhvalatları", "Usta Zeynal", "Kamança" əsərlərində erməni tayfa nümayəndələrinin iç üzü azərbaycanlılarla münasibətdə açılır, onların hansı xarakterə, xislətə malik olduqları ayrı-ayrı obrazların dili ilə üzə çıxır.

Erməni xəyanətinin, nankorluğunun, alçaqlılığının şərəfsizliyinin, satqınlığının, hiyləgərliyinin sənədlərlə, faktlarla təsviri, 1905-1906-cı illərdə baş verən erməni müsəlman davasının canlı şahidi Mir Möhsün Mir Əhməd oğlu Nəvvabın (1833-1918) "Təvarixi-rəzm və şərişi tayifeyi-əraməniyyəyi Qafqaz ba firqeyi müsəlmanan" ("Qafqaz erməni tayfası ilə müsəlmanların vuruş və ixtişaş tarixləri") əsəri son dərəcə əhəmiyyətlidir. M. M. Nəvvab tariximizin qan yaddaşına çevrilən, dəhşətli, faciəli, qanlı səhifələrini təşkil edən 1905-1906-cı illərdə rus imperiyasının fitnə-fəسادı və onun qəsbkar ordusunun iştirakı ilə erməni millətçilərinin xalqımızın üzərinə qaldırılması nəticəsində baş vermiş kütləvi qırğınları dəqiqliyi ilə qələmə almışdır. M. M. Nəvvab erməni-müsəlman münaqişəsinin hələ 1903-1904 cü illərdə Şuşada və Qarabağın digər kəndlərində Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri cinayət və qırğınlar haqqında ətraflı məlumat verir. Müəllif daha sonra qeyd edir ki: "Həmin illərdə ruslar tərəfindən silahlandırılmış ermənilər silahsız olan azərbaycanlılara, hətta osmanlı türklərə qarşı fürsət düşdükcə maddi, mənəvi, fiziki zərbələr endirirdilər" [Şərifli, 1993].

Mir Möhsün Nəvvab yazır ki, "...Erməni millətçiləri əvvəl Osmanlı dövlətində, sonra isə Rusiya şəhərlərində xüsusi qımdatxanalar (müasir saqqallı erməni quldurlarının əcdadlarını türklərə qarşı birləşdirilmiş mərkəzlər) yaratmışdılar. Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı təxribatda, təbliğatda, sui-qəsdə, eləcə də, silahlı toqquşmalarda istifadə etmək üçün lazımı hərbi sursatın, çar məmur və zabitlərinin rüşvətlə ələ keçirilməsi məqsədi

ilə varlı erməni təbəqələrindən pul toplamaq qımdatların vəzifələrindən biri idi” [Şərifli, 1993, s.3]. Həmin ssenari 1988-ci ildə də eynilə başladı, bu gün də davam edir.

Mən yazılarımda, telemü sahiblərimdə dəfələrlə qeyd etmişəm ki, istər qımdatlara, istərsə də, digər erməni millətçi quldur dəstələrinə xeyir-dua verən, onlarda türklərə qarşı nifrət hissi oyadan, qanlı qırğınların, terror hadisələrinin törədilməsində yerlərdə fəalliyət göstərən kilsələrin, kilsə rəhbərlərinin fəalliyəti mühüm rol oynayır. Onlara dəstək verən, təlimatlandıran isə Eçmiədzin (Üçmiədzin) kilsəsi, onların din xadimləri, əsasən Katağikoslarıdır. Dünya ermənlərinin dini lideri: “Katağikos” adlanır ki, o da Eçmiədzində yerləşən kilsədə fəalliyət göstərir. Mən şahidiyəm ki, ittifaq dövründə nəinki dindarlar, Ermənistan Respublikasının bütün dövlət məmurları müntəzəm həmin kilsəyə toplaşib milli məsələləri müzakirə edirdilər.

XX yüzilliyin əvvəllərindən daha ciddi və amansız formada başlayaraq erməni millətçiləri tərəfindən bu günə kimi xalqımıza qarşı törədilən aşkar və gizli qırğınlar, torpağımıza sahib olmaq məqsədi ilə aparılan təbliğatlara, iddialara, silahlı vuruşmalara dair çar Rusiyasında, keçmiş sovet ittifaqında, eləcə də xarici ölkələrdə yazılmış yüzlərlə yazılı mənbələrə diqqət yetirsək, aydın olacaq ki, bu iki millət arasındakı ədavəti təşkil edən əsas qüvvə kilsə, onun ətrafına toplaşmış erməni “ziyalıları”, müxtəlif təşkilatlardır.

Rus diplomati, general Mayevski öz qeydlərində yazır: “*Erməni din xadimləri haqqında bir neçə söz demək istəyirəm. Onların dini fəalliyəti olduqca cüzidir. Erməni din xadimlərinin fəalliyəti “Allah kəlamını” çatdırmaqdan çox, müsəlmanlarla xristianlar arasında nifaqı qızıqdırmaqdan ibarətdir.*” Eçmiədzin kilsəsinin fəalliyətini araşdıran fransız alimi Baron De-Bay belə yazmışdır: “*Bu kilsə bir müddət saxta pul düzəldənlərin yuvası olmuşdur... Mənim bütün minnətdarlıqlarıma baxmayaraq, mən səmimi olmuyam. Bu monastr məndə dini mərkəzdən çox, siyasi mərkəz təəssüratı yaratdı*” [Şərifli, 1993, s.3-4]. Erməni kilsəsinin, sonralar isə erməni dövlətinin belə qeyri-insani fəalliyətindən çox danışmaq, yazmaq olar və yazılır da.

Tarixə nəzər salsaq, ermənilərin kim olduğunu qısaca xarakterizə etsək, bunları demək mümkündür- erməninin mərdliyi yoxdur, daim namərdliklə məşğuldular, çörəkləri dizlərinin üstündədir, onlar bilərəkdən və məkrli formada türklərə, müsəlmanlara qarşı düşmən mövqedədirlər, nankor, acgöz, paxıl, zalım bir etnik tayfadırlar, həmişə belə olub belə də davam edəcək.

Ermənilər heç vaxt özlərini paklığa çıxara bilməz. Bəzi erməni müəlliflər müsəlmanların başına gətirilən faciələri yazmaqdan belə çəkinməmişlər. Erməni müəllifi S. Zavaryanın verdiyi məlumatda qeyd olunur ki: “*1905-ci ildə erməni könüllü daşnak təşkilatının hücumu nəticəsində noyabr ayında Gəncə şəhərində, Cavanşir və Qazax qəzasında, Tiflis şəhərində iğtişəşlər nəticəsində minlərlə günahsız azərbaycanlı qətlə yetirildi. Həmin dövrdə Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıl qəzasında 5, Zəngəzur qəzasında 43 müsəlman kəndləri dağıldı. Qafan dairəsində bir kəndi dağıtdıqdan sonra 62 nəfər qadın, uşaq və ahıl doğranaraq daşların altına dolduruldu. Başqa bir yerdə isə 15 körpə uşağın başı kəsilərək üst-üstə yığılmışdır*” [Dərələyəzli, 2022, s.6].

Dünyada tanınmış siyasətçi, sosializm nəzəriyyəsinin banisi Karl Marks ermənilər haqqında əsrlər əvvəl belə söyləmişdir: “*Öz arvadlarını yaşamaq və qazanc xatirinə başqa xalqların kişilərinə satan millət, erməni milləti olmuşdur*”. Marksın ən yaxın dostu və köməkçisi Fridrix Engels isə: “*Korinisdə və hətta Hindistan məbədində qulluq edən ilk rəqqasə və fahişələr erməni gəncləri olmuşlar*”- söyləmişdir.

Erməni millətindən olan tanınmış şəxslərin öz millətləri haqqında dediklərindən, XIX yüzilliyin erməni yazarı Hovanes Tumanyan yazırdı: “*Biz dünyada ən bədbəxt tayfayıq. Çünki siyasi cəhətdən heç vaxt müstəqil ola bilmədik. Özümüzdən vasitə, qadınlarımızdan*

fahişə kimi istifadə elədilər həmişə". Erməni tarixçisi Gevork Aslan 1914-cü ildə "Ermənistan və Ermənilər" kitabında "...Ermənilərin dövlətçiliyi olmamışdır, ona görə də onlarda Vətən hissi yoxdur, erməni vətənpərvərliyi yalnız yaşayış yeri ilə əlaqələndirilir, biz dövlət kimi heç bir zaman mövcud olmamış, xəyali böyük Ermənistan yaratmaq ideyası dünyanın bütün haylarını birləşdirmək yolunda ümummilli konsesiya"dır", - yazmışdır [Səmədova & Səriyev, 2023].

2.Ermənilər Nəcəfqulu kimi igidi, Şirzadı, Misirxanı öldürüblər...

Cəlil Məmmədquluzadənin "Kamança" əsərindən: "Qarabağda, dağın ətəyində, kəndin kənarında, ağacların dibində, çəməndə, axşama bir az qalmış, atlı dəstənin sərkərdəsi Qəhrəman yüzbaşı bir daşa söykənib, qışclarını uzadıb, fikirli oturub. Bir tərəfdə bunun yasovulu Qaraş, qabağında yəhər və əlində iynə-biz yəhər tikir. Bir tərəfdə yoldaşlardan Həsənəli çörək-pendir hazırlayır və düzür Qəhrəman yüzbaşının qabağına. Yenə bir neçə nəfər, kimi tütəngə patron qoyub boşaldır, hamısı qəmali və patrondaşlı; bircə Qəhrəman yüzbaşı patrondaşını çıxarıb qoyub qabağına. Yavuşqan at kişnəməsi də eşidilir. Uzaqdan tək bir güllə səsi gəlir". "Sual olunur: Qəhrəman yüzbaşı niyə fikirli oturubdur? Niyə Qəhrəman yüzbaşının qabağına pendir-çörəyi dağın ətəyində, kəndin kənarında qoyurlar? Niyə kimi tütəngə patron qoyub boşaldır, kiminin tütəngi kənardə ağaca söykənib, kimi tütəngini götürüb aparır? Niyə uzaqdan güllə səsi gəlir? Bütün bu sualların cavabı birdir. Ermənilər müsəlmanlara zülm edir, dəyirmanlarda müsəlmanları yandırır, igid müsəlman oğullarını öldürürlər. Ona görə də Qəhrəman yüzbaşının heç iştahı da yoxdur. Haradan iştahı olsun ki, bir tərəfdən də ermənilər gəlib Qazançıya dolublar. Binəva Süleymanbəy patronsuz qaldığından üç-dörd erməniyə əsir düşübüdür. Ona nə qədər təsəlli versələr də, ermənilərin bu hərəkəti onu rahat buraxmır" [Məmmədquluzadə, 1980]. Həsənəlinin öz-özünə yavaşcadan "Yəni, Allaha şükür, bir şey ki, olmayıb. Genə necə olmuş olsa, ermənilərin atalarına od vurmuşuq" deməsi Qəhrəman yüzbaşını hirsəndirir. Ucadan hirs ilə Həsənəliyə deyir: "Necə od vurmuşuq? Niyə boş-boş danışırısan? Biz onların hələ beş-on dığa-mığasını öldürmüşük, bəs Nəcəfqulu kimi igidi bir də haradan tapacağıq? Şirzadı haradan tapacağıq? Misirxanı neçə erməniyə dəyişmək olar? Bu nə boş-boş təskinlikdi özünü verirsiniz?" Bəli, belə təskinlik həmişə bizi rahat edib, təsəllimiz olubdur. Ermənilər isə asta-asta və ustalıqla öz işlərini görüblər.

3.Bunlar ermənidirlər...

Novruz Əzizi çağırır deyir ki, sən də gəl diqqətlə bax gör o qaraltını seçirsən, ya yox. Mən o qaraltını adama oxşadıram. Əziz də Novruzun yanında durub, diqqətlə həmin qaraltıya baxır. Qaraltının adam olduğunu görür və deyir ki, o qaraltıdan biri özünü verdi qayanın dalına. Novruz Əzizin sözünə güc verir, deyir ki, qaraltının biri də keçdi daşın dalına, sən öləsən, ermənidirlər. Hər ikisi- Novruz da, Əziz də tütəngi götürüb, cilovu ağacın budağından çəkib, qaçır ki həmin tərəfə atlansın. Qəhrəman yüzbaşı da, digərləri də ayağa durub, həmin tərəfə diqqətlə baxırlar. Qəhrəman yüzbaşı, Qaraş çıxırır və ucadan Əzizin, Novruzun onları tutacaqlarını istəyir. Onlardan biri isə qaçıb əldən çıxır, bu zaman Qazançıdan bir-iki erməni görsənir. Çox uzaqdan tütəng atılır. Qəhrəman yüzbaşı dəqiqləşdirir ki, qaçanlardan biri özünü Qazançı bağlarına soxdu. Qaraş isə deyir ki, deyəsən birini tutdular. Bu zaman Qəhrəman yüzbaşı deyir: "Amma qorxuram öldürələr. Yaxşı olardı diri gətirəydilər. Ədə, İmran, tez atıl atın üstə, çaparaqla. Deginən əgər ermənidirsə, diri gətirsinlər". Düzdür, Qəhrəman yüzbaşı "danışdırandan sonra öldürsəydik" deyir. Ancaq o da, o biriləri də adam öldürən, erməni öldürən deyil. Bunu hadisələrin sonluğu da təsdiq edir. Ancaq Qəhrəman yüzbaşı yandığından belə deyir. Onlar erməni öldürmək üçün deyil, ermənilərdən qorunmaq üçün dağın ətəyində, kəndin kənarında yığışıblar.

Əziz çaparaq gəlir, sevincək cəld atdan tullanıb, üzünü Qəhrəman yüzbaşıya tutur: "İkisi də Qazançı erməniləri imiş. Amma biri dovşan kimi qaçdı, özünü soxdu Qazançının

bağlarına; amma yoldaşını tutduq... Budu, uşaqlar gətirirlər. Yüzbaşı, Vallah, bunu da tuta bilməyəcədik, çünki mənzil çox uzaqdı. Bu çünki axsaqdı, qaça bilmədi”.

Mənzil uzaq olduğundan axsaq erməni qaça bilməyibdir. Novruz və İmran həmin axsaq ermənini qabaqlarına salıb, Qəhrəman yüzbaşının qabağına gətirirlər. Axsaq erməni, yəni Baxşı örtük içində olan kamançasını sağ əlində tutaraq Qəhrəman yüzbaşıya ikiqat baş əyir, sağ-soluna qorxaraq baxır.

4.Ermənilər bizdən nə istəyirlər?

Qəhrəman yüzbaşı Baxşının haralı olduğunu, hansı kənddən olduğunu soruşur. Baxşı isə qazançılı olduğunu deyir. Və qaçıb yaxasını qurtaran yoldaşının qazançılı tar çalan Qriqor olduğunu, Çəsməbasardan gəldiklərini, Zülfüqarbəyin oğlunun toyunda çaldıqlarını yüzbaşıya söyləyir. Sual olunur: Ay erməni, müsəlmanın toyunu çalırınsınız, plovunu yeyirsiniz, müsəlman toylarından pul qazanırınsınız, bəs onda bu müsəlmandan nə istəyirsiniz? Bu mənada Qəhrəman yüzbaşının erməni Baxşıya dediyi sözlər yerinə düşür: *“Çox acəb, çox acəb. Siz gedin müsəlmanların toyunda plov yeyin, axmaq müsəlmanların pullarını doldurun cibinizə, Qazançı erməniləri də gecə xəlvətcə tökülsünlər müsəlman kəndlərini yandırınlar. A balam, bəsdı, həya eləyin! Balam, bu iki cüt bir tək qorxaq ermənilər, bilmirəm, vallah, bizdən nə istəyirlər? Dünən Qazançı erməniləri bizim Sarvanlardan dörd nəfər elə bir igid oğlanlar öldürüblər ki, dörd yüz sənə kimi çolaq erməni öldürsək, yenə əvəzi çıxmaz...”* Baxşı titrəyir və deyir: *“Ağa, din haqqı xəbərim yoxdu. Allah (əllərini göyə qalxızır) bəis mərdimazarın evini yıxsın! (ağlayır)”* Yenə də sual olunur: Baxşı *“Allah bəis mərdimazarın evini yıxsın!”* deyəndə kimi nəzərdə tutur? O, erməniləri nəzərdə tutur, yoxsa erməniləri öyrədib bu rəzil vəziyyətə salanları nəzərdə tutur? Ancaq vəziyyətdən çıxmaq üçün erməni Baxşı ağlayır və *“Allah bəis mərdimazarın evini yıxsın!”* deyir. Bu ermənilər müsəlmanların toyunda plov yeyir, müsəlmanların pullarını ciblərinə doldurur, müsəlman kəndlərini yandırır, igid müsəlman övladlarını öldürürlər. Onlar bu müsəlmandan nə istəyirlər? Heç özləri də öz istəklərini bilmirlər, istəklərinin nə ilə nəticələncəyini başa düşmürlər. Sonra da *“Kaş müsəlmanın sonrakı ağıl məndə olaydı”* deyimi ilə təsəlli tapırlar. Erməninin xislətində abır-həyanın olmaması və qorxaqlıq milli keyfiyyətdir. Abır-həyadan uzaq olmaq erməniyə imkan verir ki, istədiyini etsin, qorxaqlıq isə imkan yaradır ki, çətin məqamlarda, aciz məqamlarda başqalarının qarşısında ağlasın. Çətin məqamlarda erməninin ağlamasını “Kamança” əsərindəki, Baxış obrazında şahidi oluruq. *“Hə, ağlarsan, ağlarsan! İndi ağlarsan. Bilirsən ki, bu saat başını qoyun başı kimi kəsəcəyik. İndi, bax, qorxundan yoluq cücəyə oxşuyursan. Amma, vallah, fürsət tapsan, sən də haman müsəlman qanına yerikləyən ermənilərin birisən”.* Bu erməni fürsət tapan kimi niyə müsəlmanın əleyhinə qalxır? Niyə fürsət tapan kimi müsəlmanın başını qatır? Niyə fürsət tapan kimi müsəlmanlara namərdlik edir? Nəticə yenə gəlib o yerə çıxır ki, ermənilər bizdən nə istəyirlər?

5.Müsəlman qadınının ürəyi...

Zeynəb arvadın oğlunu ermənilər öldürüb. O ağlaya-ağlaya özünü ortalığa salır, Baxşıya hücum çəkir və onun üz-gözünü cırmaqlamağa başlayır. Zeynəb Baxşının üstünə hücum çəkərkən deyir: *“Budu Qazançı ermənisi? Sənsən? Sənsən? Bu saat səni mən tikə-parça eləyəcəyəm! Öz əlimnən səni doğrayacağam, qiymə-qiymə eləyəcəyəm! Hanı mənim oğlum?! Hanı mənim pəhləvan Şirali oğlum?! Niyə onu öldürdünüz? Bax, bax! (Cırmaqlayır və sonra qaçıb Qaraşın belindən qəməni çəkib, qalxızır Baxşının üstə). Vurum? Vurum? Vurum? (Bu halətdə dayanıb durur)”.* Övladını erməni öldürmüş ana erməni Baxşıya “vurum?” desə də, onu vurmur. Onun qadın ürəyi buna imkan vermir. Bu da müsəlman qadınının ürəyi... Guya müsəlman kişinin ürəyi gəlir ki, erməni Baxşını qəmə ilə vursun? Heç müsəlman kişisi də belə bir ürək sahibi deyil. Belə ki, Zeynəb Qaraşın belindən qəməni çəkib, erməni Baxşının üstünə qalxızanda Qəhrəman yüzbaşı cəld gəlib

istəyir qəməni Zeynəbdən alsın, bu da vermir və dartınıb çəkilib kənara. Qəhrəman yüzbaşı öz qəməsini Baxşının üstünə qalxızır. Bu zaman Zeynəb Qəhrəman yüzbaşı ilə Baxşının arasında dayanır. Deməli, Zeynəb qəmə ilə Baxşını vurmaq istəyəndə Qəhrəman yüzbaşı imkan vermir. Eyni zamanda Qəhrəman yüzbaşı öz qəməsi ilə Baxşını vurmaq istəyəndə Zeynəb mane olur. Bu zaman erməni Baxşı fürsətdən istifadə edir, kamançanı Novruza tərəf uzadır. Axı ermənilər həmişə kamançadan öz məqsədləri naminə istifadə ediblər, bu məqamda da fürsəti əldən vermək olardımı? Onda erməni erməni olmazdı.

6.Erməninin qanının arasına kamança girir...

Bir görün, erməni kamançamızı necə də özününkü kimi sevir, qəbul edir. Erməni Baxşı kamançanı Novruza tərəf uzadanda deyir: *"Novruz qardaş, səni and verirəm bizi yaradan Allaha. Mən öldəndən sonra bu kamançanı bir kəsə vermə. Ara sakit olandan sonra, zəhmət çəkib bizim Muğuş balanı tapasan, bu kamançanı verəsən Muğuş balama. Qurban sənə, Novruz, Qazançada kamançaçı Baxşı oğlu Muğuşa verəsən"*. Erməninin marağı, bəlkə də ağ eləməsi o səviyyədədir ki, kamançanın Muğuş balasına çatdırılmasını istəyir. Burada incə bir mətləb və məna var: Erməni ona aid olmayan, ona məxsus olmayan kamançanın sahibi kimi özünü aparır. Əslində isə erməni Baxşı müsəlmanın kamançasına yiyə çıxmaqla özünə çörək qazanır, müsəlman toylarından çoxlu pul əldə edir. Hətta Qaraş acıqlı gedib, kamançanı yuxarı qalxızıb, yerə çırpmaq istəyəndə Baxşı iki əllərini yuxarı qaldırıb ona yalvarır: *"Qurban sənə, qardaş, bir azca dayan, mən öldəndən sonra kamançanı sındır ki, gözüm görməsin"*. Burada Qaraşın hərəkəti əsəbdən baş verir, ermənilərin törətdikləri hadisələrə münasibətdən qaynaqlanır. Erməni Baxşı isə çörək ağacını itirməkdən narahatdır. Ermənilər hər bir şeydən öz mənfəətləri üçün istifadə etməyi bacarırlar. Kamança da bu qəbildən olan mənfəətlərdən biridir. Erməni kamançanı müsəlman toylarında elə çalır ki, müsəlmanların özlərini heyrləndirir. Belə olmasa, erməni müsəlman toylarında pul qazana bilməz.

Erməni Baxşının qanının arasına kamança girir. Qəhrəman yüzbaşı kamançanı Baxşıya uzadır *"A balam, yazıqsan, bəri bir dəfə də çal"* deyir. Baxşıya da bu fürsət lazım idi. O, fürsətdən məharətlə istifadə edir, Qəhrəman yüzbaşının ürəyini yumşaldır. Çox həvəslə Rast havasını çalır. Rastdan sonra Şikəsteyi-farsa keçir. Onun çalğısı Qəhrəman yüzbaşını elə ələ alır ki, o, qəməni yavaş-yavaş, guya özündən bixəbər, soxur belindəki qınına və qulaq asır. Əgər erməni Baxşı kamançanı çala bilməsəydi nə baş verərdi? Deməli, erməni Baxşı kamançadan istifadə edərək öz işini görür, pul qazanır, lazım gələndə müsəlmanın ürəyini yumşaldır. Ona görə də kamançanı çalmaqla, ürəkdən çalmaqla ona sərf edir. Görünür ki, erməni müsəlmanın dilini yaxşı bilir. Əgər belə deyildisə, Qəhrəman yüzbaşı yumşalardımı? Görün Qəhrəman yüzbaşı erməni Baxşının kamançanı çalmasından sonra nə deyir: *"A balam, erməni, bir de görüm bizdən nə istəyirsiniz? (Baxşı təəccüblü baxır və bir söz demir. Qəhrəman yüzbaşı acıqlı və bir az ucadan). Sənnən söz soruşuram ey, niyə dinmirsən? Kar deyilsən ki! Bir de görüm, bizdən niyə əl götürmürsünüz?"* Ermənilər bizim kamançamızdan da istifadə edirlər, ancaq bizdən əl götürmürlər, daha doğrusu, əl çəkmirlər. Bizi yumşaltmağın yollarını da yaxşı bilirlər. Ermənilərin bizim kamançada məharətlə çalmaqaları da həmin yollardan biridir. Haram olan hər şeyi öyrənmələri, şeytana papiş tikmələri onları yaşadır. Ancaq öyrəndiklərini də elə məharətlə, ustalıqla göstərilər ki, tanımayanlar bir yana, tanıyanlar da çaşıb qalırlar. Yenə də erməni Baxşının çalğısından sonra Qəhrəman yüzbaşının dediklərinə diqqət edək: *"...Hələ buna bax, sən Allah! Dünyada bir haramzadalıq qalmadı ki, öyrənməmiş olsunlar. Şeytana papaq tikirlər. Bu çolaq da kəməncəni bağrına basıb, gör nə əməllərdən çıxır. Haramzadə elə çalır ki, keçən günləri gətirir qoyur adamın qabağına. Allahü əkbər! (Qaraşa)"*. Erməni Baxşı Qəhrəman yüzbaşının yumşaldığını görür və bu zaman kamançanı yenidən kökləyir, Segah-zabul havasını çalmağa başlayır. Qəhrəman yüzbaşı huş-guş ilə qulaq asmağa başlayır. Adamların

hamısı isə sükut içində olur. Bax bu cür erməni Baxşı kamançanı çalmaqla Qəhrəman yüzbaşını tam yumşaldır, ələ alır. Qəhrəman yüzbaşı deyir: “...Adə, erməni, tez kəməncəni yığışdır, itil get burdan! Yoxsa atamın goru haqqı, bu yoldaşlarımın başına and olsun, bu qəməynən bu saat səni də öldürərəm, özümü də öldürərəm! (çığırır). Çıx get!”.

“Kamança” əsərinin sonu Qəhrəman yüzbaşının bu sözləri ilə qurtarır: “Eh, namərd dünya!..” Əslində namərd olan dünya deyil, insan və insanlardır. Əsərdə həmin insan və insanlar kimdir? Erməni və ermənilərdir. Onlar öz namərdliklərini ört-basdır etmək üçün müxtəlif yol və vasitələrdən istifadə edirlər. Kamançanı çalmaq, müsəlmanı ram edərək çalmaq, Rast, Şikəsteyi-fars, Segah-zabul havalarını çalmaq həmin yol və vasitələrdən biridir.

Deməli, ermənilər Baxşının simasında təkcə kamança çalmaqla müsəlmanlardan pul qazanmır, həm də əməllərini ört-basdır etmək, müsəlmanları ələ almaq, yumşaltmaq məqsədi ilə öz işlərini görürlər.

7.Nəticə

Bu gün çox aktual olan bir mövzuya toxunmaqla, Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatında, həmçinin yazılı ədəbiyyatda erməni xislətini dəyərli xalqımıza çatdırmaq məqsədini icra etmiş olduq. Ermənilər çox keçmiş zamanlardan müsəlmanlarla- türk və azərbaycanlılarla- çəkişməyə başlamış, fürsət düşdükcə müsəlmanları qılıncdan, süngüdən keçirmiş, yüksəkliklərdən, qayalardan dərəyə tökmüş, diri-diri yandırmış, bəzən sağ insanları xəndəklərə doldurub üzərlərini torpaqla örtmüşlər. İstər sağlam insanların, istərsə də ölümlərin müxtəlif orqanlarını kəsmiş, insanlara əziyyət-əzab verməklə qətlə yetirmiş, bundan zövq almışlar. Tarixən Vətəni, xalqını sevən insanlar, ziyalılar əli qələm tutanlar, keçmişdə isə folklor nümunələri (şifahi ədəbiyyat) vasitəsi ilə millətimizi ermənilərlə münasibətdə, dostluqda ayıq-sayıq olmağa, ehtiyatlı olmağa, heç vaxt ermənilərin yağlı dilinə, özünü yazıq göstərməyinə uymamağa çağırmışlar. Babalarımız ermənilərdən gördüklərini, çəkdiqlərini bayatıya, ağıya, xalq məsəlinə, aforizm çevirməklə, yeni nəslə sanki xəbərdar edirdilər. Çox təəssüf ki, xalqımız aşırı dərəcədə unutqandır, tülkü kimi hiyləgərə inandı. Həmişə də bunun ağrı-acısını çəkmiş, faciələrə düçar olmuş, ancaq ibrət almamışdır. Yeri gələndə məzlum görkəm alan, xanımlarını irəli verib istəklərinə nail olan, kölə psixologiyasına sahib olan, ağasının sadıq qulu kimi görüntü yaradan bir tayfadır ermənilər. Ermənilər türklərə qarşı düşmənçilik siyasəti yeridirlər. Onlar başqa millətləri də özlərindən aşağı səviyyədə görürlər. Uzun müddət erməniyə yaxşılıq et, yeri gələndə o yaxşılıqları ayaq altına atıb, digər tərəfi satacaq, ya da, hiyləgərliklə ondan qisas alacaq, vədinə dönmək çıxacaq. Rus imperyasının təkidi, təhdidi hesabına Azərbaycan torpağında dövlət yaradan erməni, bu gün rusa qarşı çıxır, ondan çox şey umur. Onlar yaxşı bilməlidirlər ki, erməni adlanan hər bir şəxs riyakar, dələduz, saxtakar, acgöz, özündən başqa heç kəsi, heç bir xalqı bəyənməyən həşəratdırlar. Heç bir zaman dövləti olmayan erməni dənizdən-dənizə dövlətdən, mədəniyyəti olmayan erməni mədəniyyətdən, vətənpərvərliyi olmayan erməni Vətənpərvərlikdən danışır. Öz maraqları naminə erməniləri qıcıqlandıran, üstümüzə kısırdan Rusiya da, İran da, Fransa da, Amerika da yaxşı bilməlidirlər ki, Türk xalqı ilə hərbə-zorba ilə danışmaq heç bir fayda verməz.

Azərbaycan yazarları neçə yüzilliklərdi ki, ermənilərin xislətinin ümumi ədəbi mənzərəsini yaratmaqla, erməni xislətinin mahiyyətini açmış, ermənilərə qarşı güclü nifrət hissi aşılamaqla, bir daha millətimizi erməni məsələsində diqqətli olmağa səsləmişlər. Erməni məsələsinə yaradıcılığında xüsusi yer ayırmış yazarların M. F. Axundzadə, C. Cəbbarlı, M. M. Nəvvab, Üzeyir Hacıbəyli, Y. V. Cəmənzəminli, aşıqlardan Aşıq Ələsgər (Göyçə), Aşıq Cəlil (Dərələyəz), Aşıq Behbud (Daraləyəz), Aşıq Həmid (Dərələyəz-Şəhur), Aşıq Mehdi Ataşoğlu (Dərələyəz-Tərtər), müasirlərdən professor Buludxan Xəlilov, professor Aslan Bayramov, professor Avtandil Məmmədov, İsrəfil Məmmədov, professor

Həsən Mirzəyev (məqalə müəllifi A. A.) və digərləri elmi monoqrafiyalarında, məqalə və şeirlərində, əsərlərində erməni xislətindən, gen-bol bəhs etmişlər. Bu yazılardan nəticə çıxarmaq isə yeni nəslin üzərinə düşür.

Mən bu məqaləmdə C. Məmmədquluzadənin yalnız bir əsərindən bəhs edərək erməni xislətinin məğzini çatdırmaq istədim. C. Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərindəki Karapet, “Usta Zeynal” əsərindəki Muğdisi Akop da “Kamança” əsərindəki Baxşı obrazının prototipləridirlər. İstər Karapet, istər Akop, istər Baxşı, istər Xaçatur, istər Aram, istər Robert, istər Serj, istər Araik olsun, fərq etməz, erməni elə həmin ermənidir. On, əlli, yüz nəsil də dəyişsə, ermənilərdəki xislət dəyişməyəcək, əksinə, getdikcə daha azğın, daha zalım, daha əfi ilan olacaqlar.

C. Məmmədquluzadə “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində azərbaycanlı Xudayar bəylə erməni taciri Karapet ağanı qarşılaşdırır, onlar arasında gedən söhbət və mübahisə ilə hər kəsin kim olduğunu, xislətini həmin bədii obrazların dili ilə açmağa çalışır. “*Beləliklə Xudayar bəyin öz məqsədi, Karapet ağanın da öz məqsədi var. Onların hər biri öz məqsədinə çatmaq üçün “mən kiməm?” “sən kimsən?” suallarını ayırd etməyiblər. Ona görə də Xudayar bəyin də, Karapet ağanın nəvələri, nəticələri, kötücələri hələ də bu əziyyəti çəkirlər. Başqa sözlə, “kim kimdir?” məsələsi hələ də həll olunmayıb. Maraqlı münaqişə olan yerdə həmin sualların cavabı, həlli müşkül məsələyə çevrilir. Belə olanda nə deyirlər? Deyirlər ki, müsəlman Xudayar bəylə erməni Karapet ağanın (ermənilərlə müsəlmanların şərh A. A.) alveri baş tutmaz. Ay Xudayar bəy, bu ermənilər heç vaxt həqiqəti qəbul etmirlər...?”* [Xəlilov, 2018, s.29].

C. Məmmədquluzadə “Usta Zeynal” əsərində isə Usta Zeynalla erməni Muğdisi Akop münasibətində ermənilərin xarakterini aydın şəkildə verə bilmişdir. Usta Zeynal bir usta kimi Muğdisi Akopun evində xırda təmir işi aparmaq haqqında sövdələşir. Bu təmirin gedişi ərəfəsində hər iki obrazın xarakteri üzə çıxır. Usta Zeynalın xarakterində olan qəribəliklər – çox danışması, hər kəsin söhbətinə müdaxiləsi, yersiz sualları, öhdəsinə düşən işi gecikdirməsi, özünü çox bilən, hərtərəfli inkişaf etmiş adam kimi gözə soxması nə şeyirdi Qurbanın, nə də Muğdisi Akopun xoşuna gəlmir, onu zəvzək kimi qəbul edirlər. “*...Qurban Usta Zeynala üzünü tutub: “Ay Usta, kimsə Kərbala ziyarətinə getmir getməsin, bəs niyə onu demirsən ki, qonum-qonşuda, qohum-əqrabada olan imkansızlara əl uzatmırlar? Belə şeylər sizin ağılınıza gəlmir?”* - Usta Zeynal susur. Görünür ki, Usta Zeynal Mömin kimi birtərəflidir. O, müsəlman əhlinin hər biri barədə düşünmür. Mömin olsa da belə, məsələlərə birtərəfləri yanaşır”.

“*...Usta Zeynal erməni millətindən ona görə narazıdır ki, onlar yüz dəfə imama, peyğəmbərə and içsən də sənə inanmırlar*”.- deyir [Məmmədquluzadə, 1980, s.146,149] “*Muğdisi Akop Usta Zeynalı yad edərkən, ancaq onun özünü düşünür, ustanın dini, əqidəsi barədə heç nə demir. Bu, Akopun biganəliyidir, laqeyidliyidir, yoxsa qanmazlığıdır? Bizcə bu onun erməniyə xas olan xisləti, soyuqqanlılığıdır..*” [Xəlilov, 2018].

Məqalədə adı çəkilən yazarlarımız, o cümlədən C. Məmmədquluzadənin hər üç əsərində - “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Usta Zeynal”, “Kamança” əsərlərində erməni obrazlarının hərəkətində, davranışında erməni xisləti anlayışı bütöv leksik mənası ilə təsvir olunmuşdur. Həmin mənfur tayfaların bütün mənəvi əxlaqi eybəcərlikləri, mənfiliklərlə dolu xəbis xislətləri, şeytanlıqları və digər bir çox eybəcər xasiyyətləri bədii formada, dolğun şəkildə yeni nəsle, oxuculara çatdırılmışdır.

8. REFERENCES

1. Navvab, M. M. (1993). *The Armenian-Muslim conflict of 1905–1906* (3–5). Baku. (in Azerbaijani)

2. Khalilov, B. (2018). *The Armenian character in Azerbaijani literature* (24, 39–48). Baku. (in Azerbaijani)
3. Sharifli, K. (1993). A valuable monument of bloody tragic years. In M. M. Navvab, *The Armenian-Muslim conflict of 1905–1906* (K. K. Sharifli & A. Ramazanzade, Compilers, 3–4). Baku: Azerneshr. (in Azerbaijani)
4. Mammadguluzade, J. (1980). *Selected works* (Vol. 2, pp.146, 149). Baku. (in Azerbaijani)
5. Aliyev, A. (2013). *My days in Daralayaz* (p. 144). Sumqayit: Bilik Printing Center. (in Azerbaijani)
6. Daralayazli, K. (2022). Journey into Armenian history. *Daralayaz Newspaper*, 8(143), p.6. (in Azerbaijani)
7. Samedova, G., & Sariyev, A. (2023). *Famous figures about Armenians*. Retrieved from <https://respublika-news.az/az/news/taninmis-sexsler-ermeniler-haqqinda> (in Azerbaijani)

ƏDƏBİYYAT

1. Navvab, M. M. (1993). *1905-1906-cı illərdə Erməni-Müsəlman davası* (s.3–5). Bakı.
2. Xəlilov, B. (2018). *Azərbaycan ədəbiyyatında erməni xisləti* (s.24, 39–48). Bakı.
3. Şərifli, K. (1993). Qanlı qadalı illərin dəyərli abidəsi. In *Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası*. (Nəşrə hazırlayanlar K. K. Şərifli & A. Ramazanzadə, s.3–4). Bakı, “Azərnəşr”.
4. Məmmədquluzadə, C. (1980). *Seçilmiş əsərləri* (Vol. 2, s.146, 149). Bakı.
5. Aliyev, A. (2013). *Dərələyazlı günlərim* (s. 144). Sumqayit: Bilik Poliqrafiya Mərkəzi.
6. Dərələyazli, K. (2022). Erməni tarixinə səyahət. *Dərələyaz qəzeti*, 8(143), s.6.
7. Səmədova, G., & Sariyev, Ə. (2023). *Tanınmış şəxslər ermənilər haqqında* <https://respublika-news.az/az/news/taninmis-sexsler-ermeniler-haqqinda>